

POZNÁMKY K ZMENITEĽNOSTI SVETA

MARTIN GOLEMA, Stredná ekonomická škola, Rimavská Sobota

Práve tu a teraz zisťujeme, akí sú nám blízki ľudia spred storočí či tisícročí. Práve tu a teraz zisťujeme, že niečo večné je v človeku. Narazili sme na hranice zmeniteľnosti sveta, pokúšajúc sa zmeniť štruktúru systému, v ktorom sa veľký počet z nás necítil dobre. Meniac systém vytvorili sme chaos. Pohľadnuc samoregulačnými mechanizmami a zavádzajúc príkaz, v snahe o ovládnutie dejín skupinou jedincov panovačný duch stroskotal. Riadením neriaditeľného či vlastne toho, čo predtým fungovalo aj bez riadenia, zasiahlo sa do jemnej mechaniky spoločnosti a tá sa rozsykala. Rozsykala sa, aby sa mohla poskladať do pôvodného stavu. Nepotrebuje k tomu Lenina; Lenin bol chlapec, ktorý pokazil starej matke prírode budík. Chvalabohu, budík, ktorý sa poskladá aj sám, ak sa podarí eliminovať nových Leninov.

XXX

Marxizmus absolutizoval historické hľadisko, v kategoriálnom systéme posunul kategóriu zmeny nad kategóriu celku. Vyplýva to z fascinácie zmenou typickej pre každé učenie, ktoré chce byť revolučné. Premieta sa to do hierarchie kategórií marxistického myslenia. Históriaiu javu bol totiž vysvetliteľný celý, v istých obdobiach a pre isté osoby významný súbor jeho vlastností, hlavne tých, ktoré dokazovali vývin, a teda oprávnenosť a možnosti revolúcie. História sa pritom chápala ako zmena a nie ako nutné nepretržité zachovanie niektorých spoločenských funkcií a im zodpovedajúcich štruktúr. Stále črty boli ignorované, predpokladala sa ich zmeniteľnosť. No každý zložitejší jav má aj súbor vlastností, ktoré vyplývajú z jeho štruktúrnych väzieb a sú časovo nemenné, pokiaľ jav zostáva prvkom nejakého systému. Zdravý rozum ich pozná, no metodologicky čiastočne plodná fascinácia zmenou na ne zabudla. Tu je konkrétny známy príklad: cena tabaku v roku 1990 nebude závisieť od ceny tabaku v roku 1989, nebude ňou úplne vysvetliteľná, bude závisieť hlavne od synchronných súvislostí (od množstva tabaku na skladoch, od úrody, od kúpyschopnosti obyvateľstva, ale aj od veľkosti osiatych plôch, daných historicky).

Kategóriu celku (systému, štruktúry) na správnejšie miesto posunuli západné učenia. Všeobecne uznávajú prínosnosť štruktúrneho prístupu, a to ich vedie k pozoruhodným výsledkom. Skôr ako historickú a premenlivú časť javov skúmajú ich nadčasové vlastnosti, zachovávajúce sa vo všetkých organizovaných systémoch. Vznikajú disciplíny založené na poznaní všeobecne platných (t.j. historicky neohraničených) vlastností organizovaných systémov. Tie dospeli k poznaniu univerzálnych princípov, ktoré umožňujú vytvoriť organizované systémy blížiac sa svojou doko-

nalosťou človeku. Vzniká kybernetika, poukazujúca na dôležitosť informácie a spätnej väzby pre akékoľvek organizované systémy. Teória systémov s prevkapaním odhaľuje všeobecné vlastnosti systémov od galaxie až po bunku. Najnovšia synergetika vysvetľuje už aj všeobecný mechanizmus vývoja systémov (bifurkáciu vývojevej trajektórie a vznik inovácie), paradoxne nemenný mechanizmus zmeny.

Pojmy systém, celok sú pre tieto disciplíny kľúčové. Keďže ide o disciplíny najviac dynamizujúce našu civilizáciu, mala by aj filozofia pochopiť dôležitosť teoretického vyjasnenia kategórie celku.

A teraz niekoľko príkladov lipnutia na kategórii zmeny. Je známe, ako prijali kybernetiku stalinskí ideológovia, označujúci ju za buržoázu pvedu. Tvrdili, že medzi kapitalistickým a socialistickým riadením je neprekonateľný rozdiel, nechceli vidieť, čo je spoločné všetkým riadeniam. Je to klasický príklad v tej dobe už chorbého a metodologicky neplodného lipnutia na kategórii zmeny.

Platnosť celostného prístupu ukázal Juraj Cíger vo svojich prácach z teórie osobnosti, kde práve takýmto prístupom dokázal nahradiť ideologické abstraktum "nového" človeka (ináč povedané ľudského ideálu), "kvalitatívne" sa líšiaceho od predchádzajúcich ľudských typov, všeobecne platným staronovým typom človeka práce, v základných črtách totožným vo všetkých dejinných obdobiach. Pozoroval hlavne, čo majú ušľachtilé ľudské typy spoločné, neabsolutizoval ich historické odlišnosti, a tak jeho ľudský ideál-ľudská norma je ako projekt reálnejšia.

Počas marxistickej diktatúry vypadli z inventára problémov oficiálnych spoločenských vied také večné problémy, ako konfliktný vzťah jedinca a štátnej moci. Medzi "nehumánnou" kapitalistickou a "humánnou" socialistickou štátnou mocou sa videl neprekonateľný rozdiel. Historická realita stalinizmu ukázala nepodloženosť tejto tézy, opäť sa objavil ďalší nadhistorický jav, aký sa môže objaviť v akejkoľvek spoločnosti. Podobne je to so zákonitou degeneráciou ideológie na falošné vedomie slúžiace na prikrášľovanie daného stavu vyhovujúceho mocenským špičkám. Takisto je zjednodušený pohľad na socializmus ako na "kvalitatívne" odlišné zriadenie, existujúce bez kríz a stagnácií, a teda oslobodené od univerzálnych etáp vývoja. Takýto historický prístup sa teda osvedčil ako nástroj apológie, izoluje fakty, konštruje neexistujúce vývojové schémy, neuskutočniteľné projekty. Neúspešný sociologický pokus sa snaží prezentovať ako cestu k ideálu. Na pozadí týchto života neschopných konštrukcií sa dá jasne pozorovať posadnutosť zmenou.

Z inventára problémov vypadli aj existenciálne problémy: večný problém smrti, problém nešťastného vedomia. Aj samotný inventár problémov mal byť rozdielny, mal podliehať zmene. No problémy zostali a aj napriek tomu, že ich ideológovia zmeny nechceli vidieť, exponovali sa so značnou silou – najmä problém spoločenskej krízy ako stavu, do ktorého nevyhnutne speje každý vyvíjajúci sa celok a ktorý je nutný na dočasné uvoľnenie štruktúrnych väzieb, aby mohla vzniknúť nová štruktúra.

Aj zveličovanie "úspechov" socializmu vychádzalo z porovnania s minulým stavom (čiže z diachrónneho pohľadu). Úspechy boli potom akosi väčšie, zmeny

gigantickejšie. Reálny stav sa neporovnával s vyspelými demokraciami. Takéto synchronne porovnanie sa uskutočňuje až dnes a ukazuje problematickosť voľakedajších superúspechov. Pri tomto a pri podobných prípadoch by sa pravdepodobne dala nájsť ideologická motivácia lipnutia na jednostranne historickom stanovisku. Vysvetlenia negatívnych javov sa hľadali v subjektívnych chybách jednotlivcov, v "nezrelosti človeka" pre toto zriadenie, v "prežitkoch" minulosti. Najčastejšie sa však negatívne javy nechceli vidieť, pretože ich existencia dokazovala obmedzené možnosti zmeniteľnosti sveta. Pritom išlo o večné miesta, ktorými do človeka vchádza entropia, najporuchovejšie, vývojovo najnedokonalejšie mechanizmy, inventár ľudských problémov, ktorý sa od praveku nemení.

Túžba zmeniť realitu, ak je až patologicky obrovská, vedie k používaniu násilných prostriedkov a k nepremysleným krokom. Zúrivy radikalizmus zatemňuje myslenie, zbavuje ho súdnosti a ak sa spája s nadutým proletárocentrismom, vytvára stav podobný východoeurópskej stalinistickej tragédii. Keď sa komunistom realitu nepodarilo zmeniť, pokúsili sa aspoň zmeniť jej obraz a vnútiť ho ľuďom.

Svet, v ktorom žijeme, sa nám zdá menej zmeniteľný. Nenávisť ku všetkému starému vystriedal návrat k tradíciám, k starým pravdám platným ešte v biblických časoch. Staroveké normy chovania sa zdajú byť spásanosné, renesanciu prežíva jóga, biblia, vzorom sa stáva prvá československá republika. Ľudská túžba po zmene naráža na hranice, z nadutej všemocnosti sa stáva náboženská pokora.

Vidíme iba to, čo sa mení, iba zmena totiž vysiela informáciu. Ale celý ostatný informačne pasívny vesmír nevidíme. Ťažko všimnuteľný je k oráčine pritisnutý zajac. Snaží sa nevysieľať informáciu o svojej existencii. Podobne to v človeku, čo je v celých jeho dejinách nemenné, nevysiela informáciu. Nevšimáme si podobnosti, skôr rozdiely. V školách na dejepise neučíme, že človek si počas celých dejín musel zaobstarávať potravu, obydlia, miesto v spoločenskej skupine, miloval sa a vychovával deti, bojoval a zomieral. Deti vedia skôr to, že v praveku sa bojovalo kameňmi a dnes vodíkovými bombami. Zvrchu hľadáme na spoločnosti bez dejín, ktoré ešte stále bojujú kameňmi. A pritom rovnako ako oni musíme získavať z okolia informáciu, látku a energiu. Získavame jej len viac a to je podstata našej civilizácie. Naše dejiny chápeme ako súbor inovácií, skúmame iba to, čo nás rozdeľuje, a nie to, čo nás spája s ľuďmi spred tisícročí. Pritom každý inteligentný tvor musí zabezpečovať tie isté funkcie – získavať potravu, rozmnožovať sa, uchovávať informácie, aj keď to robí pomocou stále iných štruktúr. Z lopaty sa stal bager, človek však ostal človekom. A tak sa súčasnému človeku zdá súčasníkom hrdina Shakespearových drám či biblických príbehov, no nad vojnovou technikou z čias takého kráľa Dávida sa iba pousmeje. Filozofia by mala pootočiť históriu k podobným otázkam. Človeka nemožno inovovať v tom smere, aby prestal získavať informácie, alebo mu vziať látku a energiu, ktorú si nahromadil (ináč povedané – súkromné vlastníctvo). Snahou o takto nereálne prerobeného človeka sa vyznačujú všetky utópie. Ideológia, ktorá chcela najviac zmeniť, ktorá absorbovala tisícročnú nespokojnosť a z nej plynúce utopické projekty "dokonalého" sveta, narazila na hranice zmeny, na večné v človeku. Z niektorých univerzálnych štruktúrálnych

zákonitostí vyplýva obmedzenosť možnosti zmeny, ktorá môže iba variovať istú štruktúru s nezastupiteľnou funkciou, nie však ju úplne odstrániť, a teda zrušiť aj jej funkciu (nedá sa zrušiť napr. štát, súkromné vlastníctvo, peniaze či trh).

Je známe, že dejiny sa opakujú. Skutočne, v dejinách sa dá objaviť podobnosť dvoch historicky rozdielnych stavov, podobnosť spoločenských funkcií je až taká, že naznačuje univerzálnu zákonitosť, ktorú história môže iba obmieňať. Dočasne sa síce môže štruktúra s istou funkciou nariadením odstrániť, ba ešte ľahšie je tváriť sa, že neexistuje. Ale skryto bude prežívať – napr. čierny trh, prostitúcia, náboženstvo atď.

xxx

Niektoré pojmy označujú triedy javov len vzhľadom na ich vnútorné vlastnosti, sú metodologicky výhodné pri izolovanom skúmaní všeobecných vlastností niečoho, čo potenciálne môže mať funkciu, čiže štruktúrne určené miesto (napr. voda, ale potok – ten už odkazuje na štruktúru, evokuje krajinu ako celok, má funkciu zdroja vody v štruktúre ľudského životného prostredia). Existujú teda na jednej strane pojmy triediace (voda, slon, žihľava), ktoré určujú iba vnútornú vlastnosť predmetu a zaraďujú ho do druhu. Označujú predmety, ktoré sú pre človeka funkčne neutrálne, ktoré treba poznať, ale nedajú sa použiť. Takisto môžu označovať predmety, ktoré majú funkciu v istom systéme, ale človek ju nepozná. Každý systém pozostáva z prvkov, ktoré majú istú funkciu pre jeho stabilitu alebo plnia iný vývojový cieľ. Táto funkcia nás však zvyčajne nezaujíma, pretože nie je ľudsky významná. Označujeme ich teda druhovými pojmami.

Okrem pojmov, ktoré označujú triedy javov so spoločnými vnútornými vlastnosťami (tráva, železo), existujú pojmy označujúce triedy javov so spoločnou funkciou v štruktúrach (seno, lopata). Kým prvé iba konštatujú izolovanú existenciu veci, druhé predmet zaraďujú do systému funkčne poľudšteného sveta (tráva x seno, železo x lopata). Pri prvom type pojmov ich súvislosti s okolím vyjadrujeme pomocou gramatických slov (predložiek, spojok) či príponami. Pri druhom type je vzťahová podstata predmetu v samom koreni slova. Kým prvý typ pojmov označuje buď geometrický tvar, alebo látkovú podstatu veci (štvorec, soľ), druhý typ pojmov označuje látku, tvar aj funkciu v istom celku zároveň (nádoba – tvar bližšie neurčený, steny vytvárajú dutý priestor, látka môže byť keramika, železo, nie však ortuť či voda; funkcia – prenášanie a uchovanie kvapalných a iných materiálov). Pre predmety časovo od seba vzdialené môžeme rezervovať to isté pomenovanie, ak majú spoločnú látkovú podstatu či geometrický tvar (železo, soľ, štvorec) alebo funkcionálnu podstatu (sudca, nádoba), historicky ich ďalej spresňujeme prívlastkami: soľ zo 17. storočia, moderný sudca.

Štruktúralne pojmy (sudca, nádoba) označujú funkcionálne pochopenú časť sveta. Súčasnú rozdelenie pojmov a im zodpovedajúcich znakov ich však nedelí na triediace a štruktúralne. Delí ich podľa menej dôležitých vlastností. Uvažovaním o triediacich a štruktúralných pojmoch by mohla jazykoveda dospieť k zaujímavým výsledkom. Jazyk totiž odráža úroveň štruktúralného poznania, úroveň systémovosti

myslenia. Všeličo by sa dozvedela aj psychológia, keby skúmala odlišnosti v štatistickom výskyte štruktúrnych slov u jednotlivých osobností. Možno by takto dospela až k novému hodnoteniu inteligencie.

XXX

Pokus funkcionálne pochopiť celú prírodu, pochopiť jej cieľ, účel, smerovanie vedie k predpokladu existencie vesmírnej inteligencie, pravdaže silne antropomorfizovanej (preto, lebo jediná inteligencia, ktorú človek pozná, je jeho vlastná a jedinou funkcionálne pochopenou časťou sveta je pre človeka on sám a ním poľudštené okolie). Tento pokus vychádza z túžby človeka prejsť od jednoduchého poznania prvkov prírody k poznaniu jej fungovania, k poznaniu vývojových cieľov, aby podľa takto poznaného zmyslu sveta mohol korigovať svoje konanie. Takéto snahy vychádzajú z predpokladu, že svet je riadený, účelný celok. Centrom riadenia sveta je boh, najčastejšie antropomorfne chápaný ako mozog, rozum sveta, od neho sa potom odvodzujú funkcie prvkov neriadených človekom. Odvodzuje sa z neho i zmysel ľudského života (i keď častejšie je to naopak), ako aj zmysel všetkého, čo človeka presahuje – kmeňa, národa, ľudstva. Boh je teda pokusom štrukturovať svet. Ak sa pomocou tejto myšlienky mení svet z nepoznaného konglomerátu prvkov, ktorých funkciu nechápeme, na usporiadaný, pochopený celok, v ktorom ľudia vývojovo úspešné normy chovania kodifikovali ako božiu vôľu, potom ide o pravé náboženstvo, ktoré nemožno brať na ľahkú váhu. Odráža totiž múdrosť tisícročí. Človek sa pomocou neho môže zaradiť do širšieho celku, ako je jeho vlastné sebestvo, môže sa stať súčasťou ľudstva či súčasťou všezahrnujúceho sveta-bytia.

Tušíme, že bytie nie je chaos, mnohé udalosti sa v ňom opakujú; tušíme v tom zákon a opakovateľnosť už naznačuje existenciu pevnej štruktúry pochopenej ako peve zviazaný súbor prvkov, ktorý má isté funkcie. Tušíme, že tento celok nás ďaleko presahuje, že nemá antropomorfné ciele. Vychádzajúc z antropomorfizmu snažíme sa s ním komunikovať. Komunikujeme pomocou našich znakových systémov (modlitby) a snažíme sa rozlúštiť, čo nám chce povedať vesmírna inteligencia. Väčšinou sa jej pripisuje zvláštny jazyk – jazyk znamení, nebeských úkazov, priletov komét, snov a tajuplných udalostí so skrytým zmyslom.

Predstava účelnosti, funkčnosti sa u ľudí automaticky spája s inteligenciou. Inteligencia je potom definovateľná ako schopnosť priraďovať veciam funkciu v istom celku alebo schopnosť vytvoriť celok z predtým izolovaných prvkov. Spor medzi ateistami a teistami sa potom vedie o to, či je vesmír celok alebo nie. Pretože ak si zaslúži pomenovanie celok, systém musí byť nutne, ako každý celok, inteligentný. Pravdaže, nemusí to byť inteligencia založená na získaní a uchovaní informácií, látok a energie. Veď aj gravitačná sila koncentruje do planetárnych, hviezdnych či galaktických celkov látku i energiu. Tieto celky koncentrujú aj informáciu, ne-skúmame predsa medzihviezdny priestor, ale Mesiac či Mars.

Militantný marxistický ateizmus popiera existenciu svetovej inteligencie. Svojimi utopickými inovačnými snahami zasiahol do spoločenského systému tak, ako znečisťujúci chemický podnik do citlivého prírodného ekosystému. Práve preto, lebo

popiera existenciu akýchkoľvek účelných (inteligentných) "živelne" vzniknutých spoločenských štruktúr. Marxizmus je teda rakovina ducha živená radikalizmom, panovačnosťou, postojmi ľudí či tried, ktorí, posadnutí kategóriou zmeny, nie sú schopní predstaviť si vyšší celok, ako je spoločenská trieda. Svojimi zmenami spoločenského systému zašli až za hranicu, kedy akýkoľvek systém prestáva byť systémom a stáva sa chaotickým nefungujúcim súborom prvkov. Preto keď skúmame ich teoretické východiská, musí nám udrieť do očí totálna nevyjasnenosť chápania takých kategórií, ako je celok, systém.

Ak by neplatili univerzálne štrukturálne zákony, opakujúce sa a obmieňané zákonmi zmeny, svet by bol nepoznateľný, lebo by bol vždy iný. Nebol by možný ani jazyk, bol by totiž iba dočasne platným súborom neologizmov. Filozofia by mohla pomôcť histórii a zistiť, čo je v spoločenskom svete a v človeku nemenné a čo je naopak modifikovateľné. Mohla by pomôcť nájsť stred medzi dvomi extrémnymi koncepciami dejín, medzi staromilskou, konzervatívnou a radikálne revolučnou. Čerpajúc z poznatkov vied, zaoberajúcich sa vlastnosťami organizovaných systémov, mohla by vrhnúť svetlo do šerosvitu historických koncepcií.